

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ШАРКАНЬ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 811.161.2'38 "18"

**ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СТИЛЮ
НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
В СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Чернівці – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Державного вищого навчального закладу „Ужгородський національний університет”, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Статєєва Валентина Іванівна,
Державний вищий навчальний заклад
„Ужгородський національний університет”,
професор кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Німчук Василь Васильович,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу історії української мови;

кандидат філологічних наук, професор
Бабиц Надія Денисівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
професор кафедри історії та культури
української мови.

Захист відбудеться 7 травня 2012 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.07 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. М. Коцюбинського, 2, корп. 5, ауд. 230.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (58000, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23).

Автореферат розіслано 6 квітня 2012 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Кульбабська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія української літературної мови належить до пріоритетних напрямів сучасного українського мовознавства, що зумовлює актуальність і важливість наукових досліджень у цій галузі. Історія української літературної мови – „це складна структура, у якій... мають знайти своє місце й історія мовного узусу, й історія мовної норми, й історія українського мовознавства, й історія окремих функціональних стилів” (В. Німчук). Віднісши історію мовної норми та історію окремих функціональних стилів до ключових структурних компонентів історії української літературної мови, провідний учений у галузі історії української мови В. Німчук наголосив тим самим на першочерговості досліджень у цьому напрямі.

Актуальність теми нашої дисертації зумовлена ще такими чинниками: 1) необхідністю якнайглибшого дослідження історії українського наукового стилю у всіх регіонах України з огляду на його важливість у стильовій системі національної мови; у цьому плані важливе міркування Василя Мови: „Поки інтелігенція наша буде без літературної наукової мови, доти зневажатимуть нас по праву”; 2) невивченістю питання: хоча науковий стиль нової української літературної мови середини ХІХ ст. в підросійській Україні був у полі зору дослідників (І. Білодід, М. Жовтобрюх, М. Пилинський, К. Ленець, І. Гнатюк, Є. Нахлік, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, Н. Зелінська, І. Курабцева, С. Чавдаров, В. Білан, В. Статєєва та ін.), проте інформація про нього має переважно фрагментарний характер; в історії цього стилю залишається немало питань, які потребують чи повнішого викладу, уточнення, конкретизації, чи переоцінки раніше відомих явищ і фактів, чи заповнення „білих плям”; 3) культурологічним значенням праці. Важливість роботи в зазначеному напрямі зумовлена: а) потребою корекції наукових положень, застарілих сьогодні з різних причин, зокрема й ідеологічної; б) доцільністю ґрунтовної характеристики екстралінгвальних чинників формування української наукової мови на всіх історичних етапах, зокрема й у середині ХІХ ст.; в) недостатнім висвітленням ролі ключових суб’єктів розвитку української наукової мови середини ХІХ ст. – українських громад, журналу „Основа”, П. Куліша, М. Костомарова та ін.; г) необхідністю виявлення якнайповнішого корпусу наукових праць українською мовою середини ХІХ ст. та дослідження мови цих пам’яток у різних аспектах (з погляду шляхів розбудови мовних засобів, джерел збагачення термінів, критеріїв і тенденцій унормування наукової мови на різних рівнях) тощо.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена вченою радою ДВНЗ „Ужгородський національний університет”, протокол № 6 від 19 червня 2008 року. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі української мови ДВНЗ „Ужгородський національний університет” і здійснювалося в рамках кафедральної комплексної теми „Історія української мови та мовознавства на Закарпатті в загальноукраїнському контексті”. У руслі наукової проблематики кафедри досліджено особливості формування наукового стилю нової української літературної мови середини ХІХ ст. в підросійській Україні в різних аспектах.

Мета дослідження – подати різноаспектний аналіз наукового стилю української мови в підросійській Україні середини ХІХ ст. в контексті історичної доби, з

окресленням ролі українських діячів культури й науки в утвердженні, розбудові, унормуванні та поширенні цього стилю.

Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

1) простежити суспільно-політичні умови формування та поширення науково-го стилю української мови в підросійській Україні 40 – початку 60-х років XIX століття та охарактеризувати діяльність представників культури і науки України, спрямовану на забезпечення поліфункційності української мови в цей період;

2) виявити якнайповнішу автентичну джерельну базу дослідження – тексти наукового характеру, написані в підросійській Україні в 40 – на початку 60-х років XIX ст. українською мовою, подавши їх тематичну та жанрову кваліфікацію;

3) охарактеризувати роль журналу „Основа” (1861–1862) у визначенні актуальних завдань розбудови української наукової мови, шляхів формування її засобів, джерел збагачення та критеріїв унормування термінів;

4) проаналізувати терміносистему шкільних підручників 1857–1863 років, написаних українською мовою, окресливши: а) тематичні групи термінів і номенклатурних назв, б) джерела поповнення цих номенів, в) тенденції унормування термінів і номенклатури в проспекції;

5) виявити проблемні ділянки кодифікації нетермінової лексики шкільних підручників 1857–1863 років.

Об'єктом дослідження є науковий стиль нової української літературної мови в підросійській Україні 40 – початку 60-х років XIX століття в контексті епохи. Акцентуємо увагу на розвитку наукової української мови тільки в підросійській Україні з огляду на те, що а) у цьому регіоні через урядову політику русифікації простежуємо значно складніші суспільно-політичні умови функціонування української мови, ніж у Західній Україні; б) саме на цій землі ще в середньоукраїнську добу була велика шкільна практика (братські школи, колегії тощо), традиції якої не могли не відбитися на східноукраїнських діячах культури, науки середини XIX ст. Хронологічні рамки дослідження – 40 – початок 60-х років XIX ст. (до Валуєвського циркуляра 1863 р.) – обумовлюємо тим, що а) у цей період, за діяльності Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847 рр.) та українських громад (кінець 50 – початок 60-х рр.), простежувалося національно-культурне піднесення в Україні, у руслі якого актуалізувалася мовна програма українців, ключовим завданням якої стало забезпечення поліфункційності української мови; б) авторитетні дослідники виокремлюють в історії нової української літературної мови період 40 – початку 60-х років XIX ст. як добу Шевченка і Куліша (Ю. Шевельов) чи період Шевченка (В. Русанівський).

Предметом дослідження визначено позамовні чинники формування української наукової мови в підросійській Україні середини XIX ст.; її галузеве й жанрове збагачення; терміни й номенклатуру шкільних підручників 1857–1863 рр. з погляду тематичного збагачення, джерел поповнення й тенденцій унормування в проспекції; проблемні ділянки кодифікації мови підручників на лексичному рівні.

Матеріалом дослідження послужили: а) різногалузеві та різножанрові пам'ятки наукового стилю 40 – початку 60-х років XIX ст., створені в підросійській Україні українською мовою (усього виявлено 90 текстів); б) першовидання підручників для початкових народних шкіл: 1) букварі: Пантелеймона Куліша

(СПб., 1857, 2-е вид. – СПб., 1861), Каленика Шейковського (К., 1860), Миколи Гатцука (К., 1861), Тараса Шевченка (СПб., 1861), Олександра Строніна (Полтава, 1861), Іллі Деркача (М., 1861), Леоніда Яценка (М., 1862); 2) читанка К. Шейковського (К., 1861); 3) арифметики Данила Мороза (К., 1862), Олександра Кониського (СПб., 1863); 4) підручник із природознавства „Де-що про світ Божий” членів Київської Старої громади (К., 1863); методом суцільної вибірки з підручників відібрано ≈ 85 тис. слововживань, у їх числі ≈ 1370 термінів та номенклатурних назв, ≈ 2205 нетермінової лексем; в) публікації в журналі „Основа”, присвячені українській науковій мові; г) публікації в інших періодичних виданнях, листи, автобіографічні матеріали, спогади українських учених, письменників, педагогів середини XIX ст., у яких порушено питання про необхідність поліфункційного розвитку української мови, зокрема запровадження освіти українською мовою; г) загальномовні й термінологічні словники.

Вибір методів дослідження зумовлений специфікою об'єкта та поставлених завдань. Для окреслення екстралінгвальних чинників формування наукового стилю української мови середини XIX ст., характеристики корпусу пам'яток цього стилю та для виявлення контрверсійних питань, що спричинили обговорення проблем української наукової мови в журналі „Основа” (1861–1862), застосовано описовий метод і використано загальнонаукові прийоми аналізу, синтезу, порівняння. Метод суцільної вибірки джерельного матеріалу (лексичного) зі шкільних підручників 1857–1863 рр. та оцінка цього матеріалу в зіставленні з сучасними нормами дали змогу простежити тенденції унормування лексики української наукової мови з середини XIX ст. до сучасного періоду в якісних та кількісних вимірах. Діахронний підхід дозволив простежити динаміку кодифікації лексичних норм стилю впродовж зазначеного періоду. Для встановлення специфіки динаміки явищ (кількісних параметрів виявлених наукових текстів і тенденцій кодифікації лексики підручників у проспекції) застосовано квантитативний метод, схеми, діаграми. Аналіз семантики досліджуваних назв (термінів і нетермінів) у підручниках 1857–1863 рр. проводився за допомогою контекстуального методу та методу компонентного аналізу. Загальнонауковий прийом індукції дозволив простежити основні тенденції в унормуванні лексичних засобів наукового стилю української мови кінця 50 – початку 60-х років XIX ст. шляхом конкретного аналізу лексики частини виявлених пам'яток – підручників для народних шкіл 1857–1863 років.

Науково новизна одержаних результатів полягає в тому, що це перше в українському мовознавстві комплексне монографічне дослідження особливостей формування української наукової мови середини XIX ст. в підросійській Україні. Зокрема, у роботі: 1) ширше і глибше, ніж у наявній літературі, простежено позамовні чинники цього процесу; 2) уточнено, розширено та поглиблено відомості із зовнішньої історії східноукраїнського наукового стилю нової української літературної мови середини XIX ст. (про початок його формування, кількісний та якісний вияви – наукові галузі, жанри, автори, час появи пам'яток, рукопис чи друк тощо); 3) виявлено близько 90 текстів українською мовою (рукописних чи опублікованих), створених у підросійській Україні в 40 – на початку 60-х років XIX ст., та подано їх характеристику щодо галузевої і жанрової репрезентації; 4) повніше охарактеризовано роль журналу „Основа” в

окресленні основних завдань, шляхів розвитку української наукової мови, джерел збагачення та критеріїв унормування її засобів, зокрема термінів; 5) уперше проаналізовано терміни та номенклатурні назви шкільних підручників 1857–1863 рр. за галузями науки, з погляду джерел збагачення і тенденцій унормування у проспекції; 6) виявлено проблемні ділянки кодифікації на лексичному рівні (терміни й номенклатура та нетермінні назви).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані: 1) у навчальній практиці вишів – у викладанні курсів історії української літературної мови, українського термінознавства, історії лінгвостилістики, зокрема функційної стилістики, історії освіти та педагогіки, історії української культури, створення підручників, посібників, підготовки спецкурсів та спецсеминарів із зазначених дисциплін; 2) у науковій роботі – для написання праць, присвячених історії української літературної мови в цілому та історії наукового стилю зокрема, у науково-дослідній роботі студентів, магістрів, аспірантів; 3) у лексикографічній практиці – для поповнення „Словника української мови”, створення історичних словників XIX ст. тощо.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що всі результати дослідження є наслідком власних спостережень та узагальнень дисертанта; праць, написаних у співавторстві, немає.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на 62, 63 та 64-й підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського національного університету (Ужгород, 2008, 2009, 2010 рр.), на Всеукраїнській науковій конференції до 145-ої річниці з дня народження Бориса Грінченка „Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея” (Луганськ, 2008), Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 195-річчю від дня народження Тараса Шевченка (Київ, 2009), VI Всеукраїнському соціолінгвістичному семінарі (Львів, 2009), X Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2009), Міжнародній науковій конференції „Українська мова і сфера сакрального” (Чернівці, 2010). Дисертація обговорена на засіданні кафедри української мови ДВНЗ „Ужгородський національний університет” (протокол № 2 від 17 жовтня 2011 року) та на спільному засіданні кафедр історії та культури української мови й сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 20 грудня 2011 року).

Публікації. Результати дослідження відображено в 13 публікаціях, із них 11 у виданнях, затверджених ВАК України як фахові, 2 – у матеріалах наукових конференцій. Загальний обсяг публікацій – 8,5 друкованого аркуша, у фахових виданнях – 7 друкованих аркушів.

Структура дисертації. Робота складається з умовних позначень текстових та лексикографічних джерел, вступу, чотирьох розділів з висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (400 позицій), у тому числі списку лексикографічних джерел (69 позицій) та списку аналізованих джерел (136 позицій), додатка А „Терміни та номенклатура шкільних підручників 1857–1863 років у часовому й територіальному виявах”. Загальний обсяг роботи – 512 с., з них основного тексту – 201 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, вказано на її зв'язок із науковими програмами, зазначено мету й завдання дослідження, окреслено об'єкт, предмет і матеріал дослідження, обґрунтовано вибір методів дослідження, визначено наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, подано відомості про особистий внесок здобувача та про апробацію основних положень дисертації.

Перший розділ „Теоретичні засади дослідження історії наукового стилю української мови” складається з трьох підрозділів. У підрозділі 1.1 „Науковий стиль української мови середини XIX ст. як об'єкт мовознавчих студій” при огляді наукової літератури до теми дисертації відзначено певні напрацювання науковців щодо вивчення наукового стилю української мови середини XIX ст. (підкреслено вагому роль журналу „Основа” у формуванні наукового стилю на живорозмовній основі в Східній Україні; поважне місце в становленні української наукової мови, української термінології відведено П. Кулішу; у загальних рисах охарактеризовано мову й стиль перших науково-популярних публікацій українською мовою; окреслено специфіку формування наукового стилю в середині XIX ст.; приділено увагу проблемам формування української наукової термінології в журналі „Основа”; зроблено загальні спостереження над мовою, графікою і правописом деяких підручників 1857–1863 рр., проаналізовано терміни в окремих підручниках (букварях П. Куліша, Т. Шевченка) тощо.

У підрозділі 1.2 „Джерела й аспекти дослідження наукового стилю української мови середини XIX ст.” зацентровано на певній специфіці української наукової мови середини XIX ст. порівняно з сучасним науковим стилем: а) щодо репрезентації за підстилями – науковий стиль середини XIX ст. представляють передусім науково-популярні, науково-публіцистичні, науково-художні тексти та науково-навчальні праці (підручники для народних шкіл), у цей період з'явилися й перші зразки власне наукових праць українською мовою (статті, рецензії, огляди); б) стосовно мови пам'яток – неусталеність норм, їх варіантність, широке вживання розмовних, навіть просторічних елементів, стилізація під народну мову, невиробленість специфічних ознак наукового стилю (наукової, абстрактної лексики, синтаксичної побудови) тощо. Наголошено на важливості автентичної джерельної бази, що є визначальною для досягнення достовірних наукових результатів у дослідженнях з історії української літературної мови (П. Гриценко). Дисертаційне дослідження здійснене в руслі історії української літературної мови та ґрунтується на таких теоретико-методологічних засадах: а) доцільність розрізнення зовнішньої і внутрішньої історії української літературної мови (Ю. Шевельов), б) важливість урахування екстралінгвальних чинників формування стилю (Ю. Шевельов та ін.), в) пріоритетність простеження історії формування найбільш визначальної риси літературної мови – літературної норми (В. Німчук), г) необхідність позбавлення від ідеологем радянського періоду в трактуванні різних явищ (зокрема і явищ пуризму) в історії української літературної мови (С. Єрмоленко).

У підрозділі 1.3 „Базові теоретичні поняття дисертації (мовна норма, критерії норми, типи норми, унормування й кодифікація, історичний характер норми,

ненорматив, узус, термін, номенклатура), обґрунтовані в працях провідних учених у галузі культури української мови (І. Чередниченко, М. Пилинського, А. Коваль, С. Єрмоленко, Л. Мацько, П. Дудика, Н. Бабич, К. Ленець та ін.), термінології (Т. Панько, Л. Симоненко), назвознавства (К. Галаса).

Для позначення мовних одиниць, які вживалися в пам'ятках української мови, але не відповідають сучасним нормам, послуговуємося терміном *ненорматив*, уперше вжитим у монографії В. Статеевої (1997 р.). Під *лексико-семантичними ненормативами* розуміємо номени, які вживалися в досліджуваних пам'ятках і які 1) зафіксовані в сучасних нормативних словниках з обмежувальними ремарками – *діал., зах., розм., рідко, заст., дорев., арх., вульг., фам., лайл., зневажл.*; 2) подані в нормативних словниках з іншим, ніж у пам'ятці, значенням (семантичні ненормативи); 3) не зафіксовані в сучасних нормативних лексикографічних працях. Усвідомлюючи, що мовна норма – явище історичне, розуміємо, що в час створення досліджуваних наукових праць ті мовні одиниці, які сьогодні виступають ненормативами, могли сприйматися як доцільні, прийнятні в літературній мові, тобто як норма чи варіант норми.

У другому розділі „Наукова функція української мови в підросійській Україні 40 – початку 60-х років XIX ст. у контексті епохи”, який складається з двох підрозділів, окреслено екстралінгвальні чинники розвитку української мови в підросійській Україні середини XIX ст., подано характеристику виявлених пам'яток наукового стилю 40 – початку 60-х років XIX ст. за галузевою та жанровою належністю.

У підрозділі 2.1 „Позамовні чинники розвитку української наукової мови в підросійській Україні середини XIX ст.” наголошено, що в підросійській Україні несприятливі для української мови суспільно-політичні умови в середині XIX ст., які полягали у відсутності самостійної Української держави, державній роз'єднаності українських земель, недержавному статусі української мови, асиміляторській політиці царизму, невизнанні самостійності українського етносу та української мови, сприйманні українського народу як частини російського, а української мови як діалекту російської, запереченні потреби літературного статусу української мови, мали давні корені, сягали ще XVII–XVIII ст. (1627, 1672 рр. – заборона українських книжок у Росії, 1686 р. – підпорядкування української православної церкви Москві за часів московського патріарха Іоакима, 1720 р. – заборона указом Петра I української мови у виданнях Києво-Печерської та Чернігівської друкарень; посилення русифікації за царювання Катерини II: 1769 р. – заборона друку українських букварів; 1782 р. – початок русифікації школи в Україні; 1786 р. – указ Синоду про запровадження цензури українських видань; 1786 р. – переведення Києво-Могилянської академії на російську мову викладання). Для характеристики стану освіти в підросійській Україні середини XIX ст. показові такі факти: на 1856 р. у 9 українських губерніях було 1320 початкових, середніх і вищих шкіл, у яких навчалося 67 тис. учнів, що складало 0,5 % від потенційного числа учнів, одна школа припадала в середньому на 9 тис. 591 жителя. Навіть для тих небагатих українських дітей, які навчалися в школі, доступу до української мови й культури не було: а) закон від 1804 р. дозволяв уживати неросійські мови викладання, що зумовило

розвиток польських шкіл на Правобережжі; б) оскільки українська мова вважалася діалектом російської, то вона не могла слугувати мовою викладання.

Діяльність представників науки й культури України 40 – початку 60-х рр. XIX ст. з метою забезпечення поліфункційності української мови, впровадження освіти українською мовою в царській Росії проводилася в руслі національно-визвольного руху (програма Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847); освітня й видавнича робота українських громад з кінця 50-х рр.; заснування недержавних народних шкіл, переважно недільних (відкрито біля 115 шкіл), збір коштів на видання підручників; вихід перших двомовних (російсько-українських) періодичних видань – журналу „Основа” (1861–1862) та газети „Черниговский листок” (1861–1863); публіцистично-наукові праці в оборону української мови П. Куліша, К. Шейковського, О. Кониського, Л. Глібова, К. Ушинського, В. Білозерського, О. Стоянова, М. Левченка, М. Гатцука й особливо М. Костомарова, який на початку 60-х рр. опублікував близько 15 статей. На підтримку цих прагнень виступила частина російських письменників, учених (І. Срезневський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Пирогов, П. Павлов, М. Вессель, О. Головнин, В. Стоунін, В. Водовозов, барон М. Корф та ін.).

Ідея поліфункційності української мови, зокрема впровадження її в школу, знайшла несприйняття чи й відкритий спротив в Україні та за її межами (публікації київського журналу „Вестник Юго-Западной и Западной России” (редактор К. Говорський), одеського журналу „Сіон”, праці І. Кулжинського, С. Гогоцького, О. Іванова та ін.). Найбільше на переслідування українства царський уряд спрямувала громадська думка, яку формували газети і журнали Москви, передусім видання М. Каткова.

Валуєвський циркуляр 1863 р. штучно загальмував українське мовно-культурне піднесення кінця 50 – початку 60-х рр. (заборонено всі видання українською мовою, крім художньої літератури; урядових репресій зазнали найактивніші діячі українського руху С. Ніс, О. Кониський, О. Стоянов, П. Єфименко, О. Стронін, К. Шейковський та ін.).

У підрозділі 2.2 „Тематичний та жанровий характер пам'яток наукового стилю української мови 40 – початку 60-х років XIX ст. у підросійській Україні” у загальних рисах простежено історію української наукової мови до середини XIX ст. (зокрема, зацентровано увагу на найдавнішому українському термінологічному словнику О. Павловського (укладено в 1793–1797 рр., опубл. 1818 р.) (Й. Дзендзелівський), на термінотворчій ролі М. Максимовича в галузі ботаніки (Я. Лепченко). З кінця 50 – початку 60-х рр. XIX ст. простежуємо помітне зростання кількості наукових праць, написаних українською мовою. Динаміку процесу ілюструють цифри: 40-і рр. – 3 праці, 1857–1860 рр. – 20, 1861–1863 рр. – 67.

У підрозділі подано тематичну та жанрову характеристику 90 науково-популярних, науково-навчальних, науково-публіцистичних, науково-художніх текстів, виявлених нами в результаті пошукової роботи в наукових бібліотеках Києва та Львова. Зокрема, розглянуто праці з історії України (зачинателем українськомовної історіографії став П. Куліш – передмови до дум в епопеї „Україна” (1843), розвідки „Хмельницщина” (1861), „Історія України, одь найдавніших часів” (1861), „Виговщина” (1861), „Яка була доля нашого рідного краю одь найдавніших

часів” (1861), „Руїна” (1863); праці Т. Рильського, К. Шейковського, О. Кониського, С. Носа, Я. Кухаренка, В. Тищенка); літературознавства (післямова „До земляків” П. Куліша в епопеї „Україна” (1843) та його ж передмови до творів Марка Вовчка (1858), Г. Квітки-Основ’яненка (1858), альманаху „Хата” (1860), стаття „Листи съ хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поэтъ народній” (1861), 2 огляди „Переглядь українських книжокъ...” (1862), статті інших авторів, зокрема „Другий листъ з Дударівъ” Б. Познанського (1861) та ін.); історіософії („Закон Божий (Книги битія українського народа)” М. Костомарова (≈ 1845–1846), „Поглядь на Божу правду, котрою держитця світъ” П. Куліша (1857) та ін.); мовознавства (невеликий (5 рядків) текст під назвою „Якъ треба читати” у книзі П. Куліша „Україна” (1843), передмова („Присвітка”) та нарис „Озірк на вїстѣ моѳи лѳуду Козакоруского і боѳо Украинъ” М. Гатцука у фольклорному збірнику „Ўжинок рідного пола” (1857), стаття „Дві мови, книжня і народня” П. Куліша (напис. 1858, надрук. 1914), розділ „Правила для учителя” в обох виданнях букваря П. Куліша (1857, 1861), стаття „Устня мова з науки” П. Куліша (1862), рецензії „Наські граматки” (без авторства) (1862), „Де-що про українське писання и про словосбіръ К. Шейковського (Листъ до Редактора)”, „Замітки про збірословъ К. Шейковського (листъ до редактора)” М. Номиса (1862), стаття „Вимова наша українська і потреби нашого орфографування” А. Свидницького (1860), „Чабанський словаръ” Я. Кухаренка (1862) та ін.); посібник із правознавства О. Кониського; етнографічні та фольклористичні дослідження (статті „Зъ подорожника” К. Шаповала (1861), „Третій листъ зъ Дударівъ” Б. Познанського (1862), „Вівці и чабани въ Чорноморіі” Я. Кухаренка (1862) та ін.); педагогічно-методичні праці („Вісті зъ Полтави” О. Кониського (Переходовця) (1861), „Недільні школи (листи в село)” Є. Моссаковського (не пізніше 1861), „Народні школи в Америці” (поч. 1860-х рр.); стаття з природознавства „Про дощъ” Володька Нечуї (псевдонім В. Коховського) (1862) та ін.; статті з економічної географії („Листъ зъ Дударівъ” Б. Познанського (1861), „Де-що зъ Полтави (До редактора)” В. Кулика (1861), „Зъ Маковищъ (Київського повіту)” Т. Рильського (1862) та ін.); стаття з техніки „Велика новина. Духова сила замість пару на чугункахъ (Я. М. Л-з-р-скому)” С. Барановського (1862) тощо. Значна частина вищеназваних праць опублікована в журналі „Основа”.

Закцентовано увагу на підручниках та посібниках для народних шкіл 1857–1863 рр., написаних українською мовою: букварях П. Куліша, К. Шейковського, М. Гатцука, Т. Шевченка, О. Строніна, І. Деркача, Дарагана, Л. Яшенка, О. Потєбні, П. Завадського, Будкевича, В. Гречулевича; таблицях для початкового навчання грамоти Г. Грещанковського, К. Шейковського, Горячовського; читанках К. Шейковського, А. Свидницького; підручниках з математики (К. Рубісова, Д. Мороза, О. Кониського, Куликова); природознавства (А. Саковича, „Де-що про світъ Божий” членів Київської громади); зоології (О. Коховського, О. Кониського); географії (О. Кониського); правознавства (О. Кониського); посібниках з історії (П. Куліша, Т. Рильського, О. Кониського); теології (П. Морачевського, С. Опатовича, Г. Гуглинського, А. Турчановича та ін.); граматиках української мови Г. Стрижевського, Є. Судовщикова. Загалом виявлено 43 підручники та посібники, з яких опубліковано 22, залишилися в рукописі – 21.

Третій розділ „Питання про шляхи формування наукового стилю української мови на сторінках журналу „Основа” (1861–1862)” складається з двох підрозділів. Підрозділ 3.1 „Програмні завдання журналу „Основа” з метою розбудови й унормування української наукової мови” окреслює основні завдання українства у сфері української наукової мови та шляхи розбудови цієї мови, сформульовані в публікаціях журналу: а) загальна програма журналу відвела спеціальний розділ освіти, схарактеризувавши цю сферу як „вопрос жизни”, що за важливістю для українського громадянства посідає друге (після питання про скасування кріпацтва) місце; б) „Замѣтка” В. Білозерського (1861, № 1) окреслила такі мовні задуми: 1) різнобічне вивчення української мови з метою розбудови її літературної форми, формування стильових різновидів, зокрема й наукового стилю; 2) укладання якнайповнішого загальнономовного словника; 3) створення граматики української мови; 4) написання різногалузевих наукових праць, зокрема й підручників, українською мовою; 5) укладання термінологічних словників; в) розвідка П. Куліша „Объ изданіи украинскаго словаря” (1861, № 1) акцентує на нагальній потребі укладання загальнономовного словника української мови; г) стаття М. Костомарова „Мысли Южнорусса. I. О преподаваніи на южнорусском языкѣ” (1862, № 5) наголошує на: 1) необхідності поліфункційного розвитку української літературної мови, зокрема й розвитку наукового стилю (М. Костомаров підкреслив: „Пока на южнорусскомъ языкѣ не будутъ сообщаться знанія, до тѣхъ поръ всѣ наши писанія на этомъ языкѣ – блестящій пустоцвѣтъ...”); 2) доцільності поетапного розвитку української літературної мови: на початковому етапі – підготовка серії підручників українською мовою, на подальшому – розширення українських перекладів і створення серйозних наукових праць; 3) потребі збирати кошти на видання підручників українською мовою; г) стаття П. Куліша „Устня мова з науки. Слово зъ боку” (1862, № 3) закликає до використання різних шляхів удосконалення української наукової мови, зокрема й усної апробації наукових розвідок; д) стаття „Одъ редакціи” (1861, № 4), наголосивши на потребі постійного вдосконалення не тільки змісту, а й мови праць, висловлює такі рекомендації: шліфуючи, удосконалюючи літературну мову, не звертати з національного, народного ґрунту; ставитися до вироблення літературної мови з великою відповідальністю, не поспішаючи, а „повагом”, докладаючи великої праці; вибудувати літературну мову високої якості – такої, як українська народна пісня; рівнятися на найавторитетніших у мовному відношенні тогочасних українських письменників – Т. Шевченка й Марка Вовчка. Удосконаленню наукової мови слугували рецензії на підручники („Наські Граматки” (без автора), „Объ обученіи грамотѣ вообще и объ Ариѳметикѣ Д. Мороза” І. Шарловського) та редагування текстів підручників при перевиданні („Граматки” П. Куліша).

Чи не найбільше сприяли розвитку української наукової мови опубліковані українською мовою в журналі „Основа” праці наукового плану П. Куліша (йому належить найбільша кількість розвідок з історії України, літературознавства, мовознавства), О. Кониського, Б. Познанського, В. Кулика, Я. Кухаренка, С. Носа, В. Тищенка, М. Костомарова та ін.

Усталення мовних засобів української наукової мови простежувалося в журналі „Основа” і в рамках інших стилів – у художніх, публіцистичних, епісто-

лярних текстах українською мовою. Багатий живорозмовний матеріал, зокрема й терміни, містилися тексти, надруковані в рубриках „Вісті”, „Зъ народніхъ усть”, „Людська пам'ять про старовину”, російськомовні публікації М. Номиса про Різдво й А. Свидницького про Великдень у подолян.

Підрозділ 3.2 „Актуальні проблеми української термінології на сторінках журналу „Основа” наголошує на думці, що в журналі „Основа” чи не вперше в історії української літературної мови підросійської України проведено публічне обговорення актуальних проблем української термінології, та подає аналіз термінологічних публікацій М. Левченка „Замѣтка о русинской терминологии” (1861, липень), П. Єфименка „По поводу замѣтки г. Левченка „О русинской терминологии” (1862, серпень), Я. Кухаренка „Чабанський словарь” (1862, травень), вносячи деякі корективи в наукову літературу, присвячену цій темі.

Розвідка М. Левченка обґрунтовує основні засади формування української терміносистеми: базування на народнорозмовній основі, творення загальнозрозумілих і доступних терміноназв, використання запозичень (але тільки легковимовних). П. Єфименко зазначив такі принципи побудови української терміносистеми – базування на українському ґрунті, відповідність словотворчих моделей термінів природі української мови.

У руслі реалізації мовної програми журналу „Основа” в ньому опубліковано термінологічні словники та матеріали до таких словників М. Левченка, П. Єфименка (подані як додатки до вищезазначених статей) та Я. Кухаренка (наведено як додаток до його етнографічної розвідки „Вівці и чабани въ Черноморіи”). У додатку М. Левченка представлено українські відповідники до 128 іншомовних термінів (*живчикъ* (зам. *пульсъ*), *горчець* (зам. *магній*), *німоцоть* (зам. *алгебра*), *первецъ* (зам. *атомъ*), *волокъ* (зам. *буксиръ*), *землетис* (зам. *географія*) та ін.

Перекладний російсько-український словник П. Єфименка включав у реєстри 226 лексем на літеру А, абсолютну більшість із них (172 номени) склали терміни та номенклатурні назви. В українській перекладній частині вміщено 274 терміни та номенклатурні назви: а) переважну більшість становлять українські варіанти до іншомовних запозичень; б) біля ботанічних і зоологічних назв наведено латинські відповідники; в) більшість українських відповідників паспортизовано. Паспортизація українського матеріалу П. Єфименка ілюструє критерії унормування назв. Обґрунтовуючи літературний ужиток українських термінів та номенклатурних назв, П. Єфименко спирався на: 1) живорозмовну українську мову (розмовно-побутову та фольклорну), використавши діалектні записи із Таврійської, Полтавської, Чернігівської, Хмельницької, Харківської, Подільської губерній (*вовчокъ* ‘ареометр’), фольклорні джерела (*чура* ‘джура’); 2) українську художню літературу (*салогубъ* зам. *аршинникъ* (П. Куліш, „Чорна рада”); 3) тогочасні словники української мови М. Закревського (*невольникъ* зам. *арестантъ*) та К. Шейковського (*бороння* зам. *апологія*); 4) номени зі староукраїнських пам’яток (словників Л. Зизанія, П. Беринди): *подобенство* (аналогія), *біоча жиля* (артерія); 5) запозичення і кальки з різних мов: *агрономія* – *рольництво* (з пол.), *акушеръ* – *бабичъ* (з чес.); 6) неологізми, подані в словнику з ремаркою *произв.* (*хліборобство* зам. *агрикультура*). При обґрунтуванні літературності українських термінів П. Єфименко надавав перевагу національному та лексикографічному критеріям, критерію народності.

„Чабанський словарь” Я. Кухаренка подав тлумачення 75 вівчарських термінів, напр., *арьянь* ‘козине кисле молоко’, *баранникъ* ‘той чабанъ, що пасе барани’.

У кінці 50 – на початку 60-х років XIX ст. українські громади, журнал „Основа” сприяли популяризації зразків наукового стилю, про що свідчить ряд фактів, зокрема й статистика, наведена в журналі „Основа” за жовтень 1861 р.: у містах і селах Східної України за 9 місяців 1861 р. реалізовано 12 195 екземплярів українських видань, серед яких були й підручники, журнал „Основа”.

У четвертому розділі „Тенденції збагачення та унормування лексики наукового стилю української мови середини XIX ст. (на матеріалі шкільних підручників 1857–1863 років)”, який складається з чотирьох підрозділів, здійснено аналіз мови шкільних підручників, виданих у підросійській Україні впродовж 1857–1863 років, на лексичному рівні з погляду тематичного збагачення та унормування.

Підрозділ 4.1 „Тематична класифікація термінів та номенклатури підручників” виокремлює тематичні групи термінів та номенклатури, зафіксованих у шкільних підручниках. Усього виявлено ≈ 1370 термінів та номенклатурних назв, що репрезентують різні галузі науки: релігієзнавчу (257 назв: *апостоль*, *елій*, *молитва* та ін.), математичну (171: *ариѳметика*, *десятьки*, *ділити*, *додавати*, *минусъ*, *множитель*, *сумма*, *число* тощо), мовознавчу (134: *абѣтка*, *вимова*, *кома*, *прості склади* та ін.), географічну (96: *вітеръ звичайний*, *гора*, *меридианъ*, *полюсь*, *екваторъ* тощо), суспільно-політичну (86: *беззаконіє*, *вождь*, *гетьманъ*, *громада*, *законъ*, *право* та ін.), технічну (70: *залізна дорога*, *ковадло*, *машина*, *сверло* тощо), астрономічну (55: *вісь (земна)*, *місяць* ‘космічний об’єкт’, *чумацька дорога*, *квартира* (фаза місяця) та ін.), економічну (52: *вексель*, *власність*, *гривня*, *ломбардъ* та ін.), сільськогосподарську (47: *жнива*, *насінина*, *хліборобъ* та ін.), біологічну (45: *водяні воши*, *дика гуска*, *риби*, *злакъ*, *рослина* тощо), педагогічну (44: *букваръ*, *граматка* (буквар), *освіта*, *урокъ* та ін.), фізичну (39: *пара*, ° *Реомюра*, *первітні частини* тощо), метеорологічну (34: *блискавка*, *сила вітру*, *муссони* та ін.), метрологічну (34: *верста*, *гарнець*, *міра ваги*, *доймъ* тощо), літературознавчу (32: *вірші*, *оповідання*, *поетъ* тощо); кількісно меншими виявилися такі терміногрупи: військові (28), хімічні (22), геологічні (21), етнографічні, будівельні, друкарські (19), музичні, терміни мореплавства (9), історіографічні та загальнонаукові (7), медичні (6), терміни живопису (4), книгознавчі (3).

У підрозділі 4.2 „Джерела збагачення терміносистеми підручників” наголошено на тому, що в обстежених термінах та номенклатурних назвах виявлено традиційні джерела поповнення. Основною базою збагачення виступає живорозмовна мова (*граніція*, *право*, *позика*, *ніва*, *оранка*, *папуша* тощо). Помітним джерелом слугує також літературна мова попередніх епох, а саме: а) староукраїнська літературна мова до XVIII ст. (не менше 25 % досліджуваних номенив засвідчено в староукраїнських пам’ятках XIV–XVIII ст., зокрема, у XIV ст. – 91 назву (*артыкул*, *гривня*, *грунтъ*, *законъ* та ін.); у XV ст. – 141 назву (*буква*, *гетьманъ*, *гора*, *земля* ‘планета’, *наука* тощо); у XVI ст. – 76 номенив (*аркушь*, *вага*, *вимова*, *віригъ*, *друкарня*, *залізо* та ін.); у XVII ст. – 34 одиниці (*букваръ*, *візь* ‘сузір’я’, *гармата*, *жила* ‘тріщина земної кори’, *папірь* та ін.); у XVIII ст. – 8 назв (*баріишь*, *горобецъ* тощо) (у статистичні дані включено номени з урахуванням їх першої фіксації в пам’ятках); б) нова українська літературна мова (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.). Зокрема,

термінний характер аналізованих лексем підтверджують словник О. Павловського 1818 р., що фіксує 61 терміноназву; твори Г. Квітки-Основ'яненка (350 назв); твори Т. Шевченка, його листи, щоденник (386 номенів). Виявлено, що двотомний „Словник мови Шевченка” (1964 р.) не зафіксував загалом 66 лексем із букваря Т. Шевченка, з них – 16 терміноназв (*епіскопы, мечеть, пословиця, символъ виры, скитъ, складъ* (у слові), *судно* та ін.). Хоча перекладні українсько-російські словники кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. не служать точним підтвердженням термінності назв, однак не можна заперечувати, що в цих словниках частина лексем все ж мала термінний характер. Виявлено відповідники до аналізованих термінів і номенклатури у словниках О. Павловського (1826 р.) – 16, І. Войцеховича – 59, М. Максимовича (1827 р.) – 32, І. Котляревського (1842 р.) – 69, „Словаре Малороссійскаго нарѣчія...” Ф. Шимкевича (1842 р.) – 119, словнику П. Білецького-Носенка – 278. Словопоказчик „Лексика „Енеїди” І.П. Котляревського” В.С. Ващенко, Ф.П. Медведєва, П.О. Петрової фіксує 283 відповідники. Усього в новоукраїнських джерелах кінця XVIII – першої половини XIX ст. засвідчено ≈ 600 відповідників до досліджуваних термінних і номенклатурних назв, що становить ≈ 44% від усіх номенів. Тим самим на фактах доведена неперервність традиції у формуванні наукового стилю нової української літературної мови, у цьому випадку на лексичному рівні.

У складі терміноназв підручників 1857–1863 рр. простежено й інші джерела поповнення: а) іншомовні запозичення: з церковнослов'янської (*азбука, благословенне, владика, власть* та ін.), грецької (*апостоль, арифметика, икона, океанъ* тощо), латинської (*минусъ, натура, пропорція, селітра* та ін.), німецької (*вексель, дрітть, клейноди*), російської (*дворяни, копійка, поміщикъ*) та інших мов; б) неологізми, утворені різними способами, передусім лексико-семантичним (*зупинка* ‘паєрик’ (М. Гатцук), *значокъ* ‘буква’ (Л. Яценко), *злучатися* ‘вступати в хімічну реакцію’ („Де-що про світъ Божий”), морфологічним (*Теплин* ‘південь’ (М. Гатцук), *самопраця* (К. Шейковський), синтаксичним (творення дво- та кількокомпонентних назв: *первітні частини* ‘атоми’, *тіло духове* ‘газ’ („Де-що про світъ Божий”), *дрібне число* ‘дріб’ (О. Кониський), а також калькуванням – семантичним (*вїтрїмка* ‘приклад’ (Л. Яценко), < можливо, під впливом рос. *выдержка* ‘небольшой отрывок, цитата, выписка из какого-либо текста’) і словотворчим (*зменшаєме, зменшуєме, поменшуєме* (П. Куліш, О. Кониський) < рос. *уменьшаемое*) тощо.

Є підстави стверджувати: а) авторство ряду термінних назв належить М. Гатцуку (*абетка* ‘алфавіт’, ‘буквар’, *вїтинка* ‘вимова’, *назвіс'ко, наказ, присвітка* ‘передмова’, *свічене* ‘навчання’, *Спадень* ‘захід’, *статки* ‘статути’, *Студен* ‘північ’, *судотись* ‘судовий документ, запис’, *Східен* ‘схід’); б) неточне твердження І. Огієнка та Н. Москаленко про те, що авторами мовознавчих термінів *голосний, приголосний* були І. Деркач (у букварі 1861 р.) та Л. Яценко (у букварі 1862 р.), оскільки ці терміни виявлені нами ще в букварі К. Шейковського 1860 р.

У підрозділі 4.3 „Терміни та номенклатура підручників у зіставленні з нормами української літературної мови другої половини XX – початку XXI ст.” простежено тенденції кодифікації термінів і номенклатури підручників у перспективі з урахуванням лексикографічного критерію, тобто в зіставленні з нормативними словниками сучасної української мови („Словником української мови” в 11 т.,

„Великим тлумачним словником сучасної української мови” за ред. В. Бусєла (2005 р.) та 19 термінологічними словниками.

Виявлено 2 групи номенів. Першу групу складають назви, що збереглися в сучасній українській літературній мові зі статусом терміна, у їх складі виокремлюємо 3 підгрупи: а) назви, зафіксовані в сучасних словниках із тим самим значенням (695 номенів): *законъ, вексель, освіта, пропорція* та ін.; б) терміни, подані сучасними нормативними словниками, але з іншим, ніж у підручниках, термінним значенням (таких 23: *добутокъ* ‘результат додавання або множення’, *лічба* ‘цифри’, *буква* ‘звук’ та ін.); в) назви, які були використані в підручниках і які зберегли нормативний термінний статус, проте не включені до сучасних лексикографічних джерел (таких 135: *мэханычне чытання, міра часу, сила вітру* тощо).

У другу групу включено номенів, які використані в підручниках і які не стали термінною нормою сучасної української літературної мови. У їх складі визначасмо дві підгрупи. Першу підгрупу складають три менші категорії назв: 1) ті, що зафіксовані сучасними нормативними словниками з тим самим значенням, але з обмежувальними стильовими та стилістичними ремарками: *заст.*, *арх.*, *дорев.* (70 терміноназв: *власть* ‘влада’, *торгъ* ‘ринок’, *лічба* ‘арифметика’ та ін.), *розм.* (31: *грянїця* ‘кордон’, *орудуваня* ‘управління’, *рурочка* ‘трубка’ тощо), *рідко* (14: *дань* ‘данина’, *пароси* ‘проміння’, *крути* ‘атмосферні опади’ та ін.), *діал.*, *зах.* (10: *довгъ, долгъ* ‘борг’, *теча* ‘рідина’ тощо); 2) ті, що зафіксовані сучасними нормативними словниками з тим самим значенням без ремарок (16 термінів: *абатолокъ* ‘обапіл’, *значокъ мьякий* ‘м’який знак’, *табличка помноження* ‘таблиця множення’ та ін.); 3) ті, що зафіксовані в сучасних нормативних словниках, але з іншим лексичним значенням (28 назв: *прикладати* ‘додавати (мат. дія)’, *величинъ* ‘величина, розмір’, *натура* ‘властивість’ тощо). Другу підгрупу складають номенів, не зафіксовані сучасними нормативними словниками. Таких ненормативів виявлено 306, серед них: 1) одно-, дво- та кількокомпонентні назви, не відзначені сучасними словниками (242 назви: *государство* ‘державна’, *общество* ‘суспільство’, *вїтрїмка* ‘приклад’, *самопраця* ‘самостійна робота’ та ін.); 2) дво- і кількокомпонентні номенів, які не зафіксовані як норма сучасної української літературної мови, хоча всі їх складникові компоненти засвідчені поокремо в сучасних словниках як норма (таких 64). На наш погляд, деякі з таких термінів можуть бути нормою. Так, термін *названі числа* (П. Куліш) нічим не поступається сучасному нормативному *іменовані числа*; термін *артезіанська криниця* („Де-що про світъ Божий”) міг би вживатися паралельно з сучасним нормативним *артезіанський колодязь* тощо.

У підрозділі 4.4 „Нетермінна лексика підручників у проєкції на сучасні норми: тенденції кодифікації” зазначено, що мова підручників на лексичному рівні (нетермінна лексика) здебільшого відповідає сучасній нормі, проте ми простежили й ненормативи різних типів. Із 2205 нетермінних лексичних ненормативів у сучасних словниках зафіксовані 1405 одиниць, не зафіксовані 800 (*августъ* ‘серпень’, *беззащитний* ‘беззахисний’, *зіправдний* ‘справжній’, *спэрвоначалу* ‘спочатку’, *латливе* ‘легко’, *студа* ‘холод’, *добро-вогне* ‘пахуче’ тощо). Ненормативна з сучасного погляду нетермінна лексика, використана в шкільних підручниках 1857–1863 років, у системі сучасної української літературної мови має такий статус: діалектна лексика – 190 номенів (*вїповнити* ‘виконати, дотриматися’, *ласити*

‘вабити’, *крізький* ‘прозорий’ та ін.), розмовна – 480 (*дурниця* ‘дрібниця’, *буцімь* ‘ніби’, *витвердити* ‘завчити’ тощо), рідковживана – 165 (*завидливий* ‘зздрий’, *достотній* ‘достовірний’, *безлєчно* ‘безтурботно’ та ін.), розмовна й рідковживана – 90 (*визвати* ‘викликати’, *доложити* ‘докласти’, *строїти* ‘будувати’ тощо), застаріла – 345 (*ору́жний* ‘озброєний’, *пэрэптумачыты* ‘перекладати’, *Березол* ‘березень’ та ін.), урочиста, фольклорна, поетична, риторична – 20, зневажлива. вульгарна, фамільярна, лайлива – 15.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Науковий стиль нової української літературної мови в середині XIX ст. в підросійській Україні формувався всупереч несприятливим суспільно-політичним умовам, корені яких сягали ще XVII–XVIII ст., та завдяки ініціативній діяльності представників українського національно-визвольного руху, спрямованій на забезпечення поліфункційності української мови, впровадження рідномовної освіти; ця діяльність мала не спорадичний, а системний характер і була репрезентована різними формами.

2. Виявлені джерельні матеріали дозволяють заперечити чи уточнити, конкретизувати окремі думки, висловлені в наявній літературі, щодо історії наукового стилю нової української літературної мови в підросійській Україні середини XIX ст.: 1) початки наукової мови у Східній Україні простежуються не від журналу „Основа” (1861–1862), а раніше: нами виявлено 3 наукові тексти, створені в 40-і роки XIX ст., та 20 праць, написаних упродовж 1857–1860 рр. (до виходу „Основи”); 2) початок 60-х років, час виходу журналу „Основа” (1861–1862) та газети „Черниговский листок” (1861–1863), став кульмінаційним етапом в історії наукового стилю середини XIX ст. (створено 67 праць). Усього виявлено 90 наукових текстів, написаних упродовж 40 – початку 60-х рр. XIX ст. українською мовою, майже половина з них (43) – підручники, з яких було опубліковано 22, залишилося в рукописі 21.

3. У 40 – на початку 60-х рр. XIX ст. в підросійській Україні простежується галузеве та жанрове збагачення української наукової мови: створено наукові, науково-популярні, науково-навчальні та науково-публіцистичні праці з історії, літературознавства, історіософії, мовознавства, математики, економічної географії, техніки, правознавства, природознавства, етнографії, фольклористики, педагогіки й теології; з’явилися різні жанри (статті, рецензії, огляди, трактати, передмови, післямови, підручники для початкової школи).

4. Журнал „Основа” відіграв ключову роль в утвердженні, розбудові, унормуванні та поширенні української наукової мови на початку 60-х років XIX ст. у підросійській Україні. Це досягнуто завдяки тому, що журнал згуртував навколо себе найкращі сили патріотично налаштованої української громадськості, виступив із чіткою програмою розбудови української наукової мови, репрезентував різні шляхи формування наукового стилю, сприяв популяризації зразків цього стилю.

5. Термінологічні публікації в журналі „Основа” виявляли головні засади термінобудування: 1) українізацію термінів, тобто пуристичну тенденцію в позитивному аспекті, спрямовану на актуалізацію засобів рідної мови, утвердження її самобутності, протистояння національній асиміляції; 2) обґрунтування літературності термінів на основі різних критеріїв – національного, лексикографічного,

історичного, критерію народності, визнаних літературних зразків; 3) використання іншомовних запозичень; 4) творення неологізмів.

6. У підручниках 1857–1863 років зафіксовано \approx 1370 термінів та номенклатурних назв, у складі яких виявлено 29 терміногруп. Ширше представлені релігійнознавча (18,9%), математична (12,6%), мовознавча (\approx 10%), географічна (7%), суспільно-політична (\approx 6%), технічна (\approx 5,1%), астрономічна (\approx 4%), економічна (\approx 3,8%), сільськогосподарська (\approx 3,5%), біологічна (\approx 3,3%), педагогічна (\approx 3,2%), фізична (\approx 3%), метеорологічна (2,5%), метрологічна (2,5%), літературознавча (\approx 2,4%) терміногрупи. Менш численними є військові, хімічні, геологічні, етнографічні, будівельні, друкарські, музичні, історіографічні, загальнонаукові, медичні, книгознавчі номени й терміни мореплавства та живопису. Неоднакове кількісне наповнення тематичних груп зумовлене передусім обсягом текстів на ту чи іншу тематику.

7. Установлено, що джерела поповнення термінів і номенклатурних назв в аналізованих підручниках традиційні: а) найширшим джерелом виступає живорозмовна мова; б) помітну кількість складають номени, що вживалися в староукраїнських пам’ятках XIV–XVIII ст. (таких виявлено \approx 25%); в) у новоукраїнських джерелах кінця XVIII – першої половини XIX ст. зафіксовано \approx 44% відповідників до термінів та номенклатурних назв, використаних у підручниках 1857–1863 років; г) виявлені запозичення з різних мов (церковнослов’янської, грецької, латинської, французької, російської та ін.); ґ) неологізми, утворені різними способами – лексико-семантичним (термінологізація), морфологічним, синтаксичним та шляхом калькування.

8. У результаті дослідження процесу унормування назв наукових понять аналізованих підручників у проспекції, тобто в зіставленні з нормами української літературної мови другої половини XX – початку XXI ст., окреслено певні тенденції кодифікації термінів та номенклатури в кількісних виявах: 1) біля 65% обстежуваних назв стали нормою сучасної української терміносистеми, у їх складі 52% збережено з тим самим значенням, що й у підручниках, 2% змінили семантику на інше термінне значення; 2) 35% складають номени, які не мають статусу терміна в сучасній українській літературній мові. У їх складі 10% таких назв, які в сучасній літературній мові кваліфікуються як застарілі, рідковживані, розмовні, діалектні й ін.; 1% таких, що зберегли те саме лексичне значення в сучасній літературній мові, проте не мають статусу терміна; 2% таких терміноназв, що сьогодні виступають нетермінами і зафіксовані в словниках з іншим значенням; 23% таких номенив, які сьогодні мають нетермінний статус і не зафіксовані сучасними нормативними словниками.

9. У нетермінній лексиці шкільних підручників 1857–1863 років (опрацьовано \approx 85 тис. слововживань) переважну більшість складають назви, що є сучасною літературною нормою. Виявлено 2205 нетермінних номенив, які не мають нормативного статусу в сучасній українській літературній мові. У їх складі 1405 слів зі стильовою та стилістичною регламентацією в сучасній літературній мові (вони зафіксовані в сучасних кодифікаційних джерелах з ремарками *діал.*, *зах.*, *розм.*, *рідко*, *рідше*, *заст.*, *арх.*, *вульг.*, *фам.*, *лайл.*, *зневажл.*) та 800 лексем, не

зафіксованих у сучасних нормативних джерелах – СУМ, ВТССУМ, термінологічних словниках.

10. Публікації українською мовою з різних галузей науки, що з'явилися в підросійській Україні в середині XIX ст., заклали вагому базу для подальшого збагачення та унормування наукового стилю нової української літературної мови. Проте заборона як навчальної та наукової літератури українською мовою, так і шкіл з українською мовою викладання Валуєвським циркуляром 1863 року, а пізніше Емським указом 1876 року штучно загальмувала розвиток цього стилю в підросійській Україні.

У подальших дослідженнях історії наукового стилю української мови доцільно приділити пильнішу увагу його розвитку на всіх історичних етапах і в усіх регіонах України, виявити якнайповніший корпус наукових пам'яток українською мовою, здійснити різноаспектний аналіз мови цих пам'яток на різних рівнях для того, щоб якомога повніше окреслити базу сучасної української наукової мови, сформовану на попередніх етапах її розвитку, та ствердити неперервність устремлень українського громадянства до повнокровного розвитку української мови – важливого компонента української культури.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Шаркань В.В. „Грамаатка” П. Куліша – перший буквар українською мовою в Східній Україні: зіставна характеристика першого (1857) та другого (1861) видань / Василь Шаркань // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць / [наук. ред. Бунчук Б.І.]. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 382-384 : Слов'янська філологія. – С. 48–52.

2. Шаркань В.В. Графіка і правопис східноукраїнських підручників 1857–1863 років / Василь Шаркань // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород : Вид-во УжНУ „Говерла”, 2009. – Вип. 21. – С. 32–37. – (Серія: Філологія).

3. Шаркань В.В. Запровадження української сакральної мови в шкільництво підросійської України на початку 60-х років XIX ст. / Василь Шаркань // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : збірник наукових праць / [наук. ред. Бунчук Б.І.]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 506–508 : Слов'янська філологія. – С. 191–199.

4. Шаркань В.В. Лексика на позначення спеціальних понять у східноукраїнських підручниках 1857–1863 років / Василь Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць / [відп. ред. І.В. Сабадош]. – Ужгород : Вид-во УжНУ „Говерла”, 2010. – Вип. 14. – С. 120–124.

5. Шаркань В.В. Лексика першого видання букваря П. Куліша (1857) у зіставленні з нормами сучасної української літературної мови / Шаркань В.В. // Мова і культура. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. VII (119). – С. 109–115.

6. Шаркань В.В. Лексичні особливості підручника з природознавства „Де-що про світ Божий” (Київ, 1863) / Василь Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць / [відп. ред. І.В. Сабадош]. – Ужгород : Вид-во УжНУ „Говерла”, 2009. – Вип. 13. – С. 143–146.

7. Шаркань В.В. Мова і правопис букваря Тараса Шевченка (1861) / В. Шаркань // Шевченкознавчі студії : збірник наукових праць. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2009. – Вип. 12. – С. 265–277.

8. Шаркань В.В. Морфологічні та словотворчі особливості мови букваря Пантелеймона Куліша (1857) з погляду сучасних норм / Шаркань Василь Васильович // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Т. 92. Вип. 79 : Філологія. Мовознавство. – С. 78–83.

9. Шаркань В.В. Наукова функція української мови в Східній Україні в середині XIX століття / В.В. Шаркань // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 2. – С. 126–132. – (Серія: Філологічні науки. Мовознавство).

10. Шаркань В.В. Питання про джерела та критерії унормування української наукової терміносистеми в публікаціях журналу „Основа” (СПб., 1861–1862) / Василь Шаркань // Наукові записки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 100. – С. 489–494. – (Серія: Філологічні науки. Мовознавство).

11. Шаркань В.В. Синтаксичні особливості наукової мови Пантелеймона Куліша / Василь Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць / [відп. ред. І.В. Сабадош]. – Ужгород, 2006. – Вип. 10. – С. 199–206.

12. Шаркань В.В. Букварі Пантелеймона Куліша та Бориса Грінченка в зіставному плані: зміст і мова / В.В. Шаркань // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея : матеріали Всеукр. наук. конф. до 145-ої річниці з дня народження Бориса Грінченка. – Луганськ : СПД Резніков В.С., 2008. – С. 146–153.

13. Шаркань В.В. Лексична семантика українських шкільних підручників середини XIX століття в історичній перспективі / Василь Шаркань // Семантика мови і тексту : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції 21–23 вересня 2009 року. – Ч. II. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2009. – С. 390–393.

АНОТАЦІЯ

Шаркань В.В. Формування наукового стилю нової української літературної мови в середині XIX століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. – Чернівці, 2012.

У роботі подано різноаспектний аналіз наукового стилю української мови в підросійській Україні в 40 – на початку 60-х років XIX ст. Зокрема, простежено несприятливі суспільно-політичні умови формування цього стилю та охарактеризовано діяльність представників культури і науки України, спрямовану на забезпечення поліфункційності української мови, розвиток наукового стилю. Всупереч усталеній в українському мовознавстві думці про те, що науковий стиль нової української літературної мови в Східній Україні зародився тільки на початку 60-х рр. XIX ст. і пов'язаний із деякими публікаціями в журналі “Основа”

1861-1862 рр., дисертаційне дослідження доводить, що в окреслений період з'явилося близько 90 наукових текстів українською мовою з різних галузей науки та різних жанрів.

Дисертація наголошує на провідній ролі журналу „Основа” у визначенні актуальних завдань розбудови української наукової мови, окресленні шляхів формування її засобів, джерел збагачення та критеріїв унормування термінів.

У роботі проаналізовано терміни й номенклатуру шкільних підручників 1857-1863 рр., написаних українською мовою, за тематикою, джерелами поповнення, тенденціями унормування, окреслено проблемні ділянки кодифікації термінів та нетермінної лексики підручників у перспекції.

Ключові слова: історія наукового стилю української мови, екстралінгвальні чинники формування української наукової мови, пам'ятки наукового стилю української мови, українські шкільні підручники 1857-1863 рр., журнал „Основа”, термін, номенклатура, джерела термінології, критерії норми, кодифікація української лексики.

АННОТАЦІЯ

Шаркань В.В. Формирование научного стиля нового украинского литературного языка в середине XIX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины. – Черновцы, 2012.

Работа посвящена разноаспектному анализу научного стиля украинского языка в Восточной Украине в середине XIX в. Этот стиль формировался вопреки неблагоприятным общественно-политическим условиям. Деятельность представителей украинского движения, направленная на обеспечение полифункциональности украинского языка, введение украиноязычного образования, в этот период была системной и составляла ключевые задачи Кирилло-Мефодиевского общества (1845-1847), украинских громад кон. 50 – нач. 60-х годов XIX в. Развитие образования на украинском языке стало одной из программных положений журнала „Основа” (1861–1862) и газеты „Черниговский листок” (1862–1863). В конце 50 – начале 60-х гг. над введением образования на родном языке в Восточной Украине активно работали украинские деятели Н. Костомаров, П. Кулиш, Т. Шевченко, Л. Глибов, А. Конисский, А. Стоянов, М. Драгоманов и др., их устремления поддерживали российские деятели Н. Чернышевский, Н. Пирогов, П. Павлов, Н. Корф и др.

Вопреки устоявшемуся в украинском языкознании мнению о том, что научный стиль нового украинского литературного языка в Восточной Украине возник только в начале 60-х гг. XIX в. и связан с некоторыми публикациями в журнале „Основа”, диссертационное исследование доказывает, что в 40 – нач. 60-х годов XIX в. написаны около 90 украиноязычных научных текстов из различных областей науки (истории, литературоведения, историософии, языкознания, математики, экономической географии, техники, правоведения, естествознания, этнографии, фольклористики, педагогики и теологии), в которых прослеживаются разные жанры (статьи, рецензии, обзоры, трактаты, предисловия, послесловия, учебники для начальной школы).

Ключевую роль в утверждении, развитии, нормализации и популяризации украинского научного языка в начале 60-х годов XIX в. в Восточной Украине сыграл журнал „Основа” (1861–1862), поскольку определил актуальные задачи развития украинского научного языка (разностороннее изучение украинского языка с целью формирования его литературной формы, составление словаря и грамматики, написание различных научных работ на украинском языке, в том числе и учебников для народных школ, составление терминологических словарей), очертил различные пути формирования научного стиля украинского языка – журнал публиковал научно-популярные, научно-публицистические работы на украинском языке П. Кулиша, А. Конисского, Н. Костомарова, Б. Познанского, Я. Кухаренко, С. Носа и др.; обсуждал актуальные задачи украинского научного языка, украинской терминологии в специальных статьях (В. Белозерский, Н. Костомаров, П. Кулиш, И. Шарловский, М. Левченко, П. Ефименко, Я. Кухаренко и др.); публиковал рецензии на научные издания; рекомендовал проводить устную апробацию научных работ на собраниях украинских громад; печатал в виде приложений к каждому номеру переводной русско-украинский словарь; опубликовал терминологические словарные материалы М. Левченко, П. Ефименко, Я. Кухаренко; призвал к постоянной работе над повышением культуры речи, стиля произведений путем редактирования, шлифования текстов; пропагандировал лучшие образцы украинского литературного языка, публикуя художественные (Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Кулиш, Л. Глибов и др.), публицистические (П. Кулиш, М. Дымский, К. Шаповал, С. Нис и т. д.), эпистолярные (Г. Квитка-Основьяненко, Т. Шевченко и др.) тексты; предлагал богатый украинский народный материал в рубриках „Вісті”, „Зъ народніх усть”, „Людська пам'ять про старовину”; вмещал народоведческие публикации на русском языке, наполненные украинскими народными терминами. Журнал „Основа” способствовал популяризации образцов украинского научного языка, призывая к распространению украинских изданий на разных территориях Украины.

В учебниках 1857–1863 гг., написанных для народных школ на украинском языке, зафиксированы ≈ 1370 терминов и номенклатурных названий, в составе которых выделены 29 тематических групп (религиоведческая, математическая, лингвистическая, географическая, общественно-политическая, техническая, астрономическая, экономическая, сельскохозяйственная, биологическая, педагогическая, физическая, метеорологическая, метрологическая, литературоведческая, военная, химическая, геологическая, этнографическая, строительная, музыкальная, историографическая, общенаучная, медицинская, книговедческая, терминология печатания, мореплавания, живописи).

Подавляющее большинство нетерминных единиц в исследуемых учебниках (обработано ≈ 85 тыс. словоупотреблений) составляют номены, которые стали нормативными в современном украинском литературном языке. Зафиксированы всего 2205 нетерминных названий, не имеющих нормативного статуса сегодня.

Украиноязычные публикации из различных областей науки, которые появились в Восточной Украине в середине XIX в., заложили важную основу для дальнейшего обогащения и нормализации научного стиля нового украинского литературного языка. Однако запрет учебной и научной литературы на украинском языке Валуевским

циркуляром 1863 года, а позже Эмским указом 1876 года искусственно затормозил развитие этого стиля в Восточной Украине.

Ключевые слова: история научного стиля украинского языка, экстралингвальные факторы формирования украинского научного языка, памятники научного стиля украинского языка, украинские школьные учебники 1857–1863 гг., журнал „Основа”, термин, номенклатура, источники терминологии, критерии нормы, кодификация украинской лексики.

SUMMARY

Sharkan V.V. Formation of scientific style in new Ukrainian language in the middle of the 19-th century. – Manuscript.

Dissertation for Scholary Degree of Candidate of Philology. Speciality: 10.02.01 – Ukrainian Language. – Yuriy Fed’kovych Chernivtsi National University, Ministry of Education and Science, Youth and Sport of Ukraine. – Chernivtsi, 2012.

The investigation provides multiaspect analysis of scientific style of Ukrainian language in Eastern Ukraine in 40-ies – the beginning of 60-ies of the 19-th century. In particular, unfavourable socio-political conditions for the formation the style are treated and the activity of Ukraine’s Culture and Science representatives is defined. They are aimed to ensuring polifunctionality of Ukrainian language and development of scientific style. There is an established opinion in Ukrainian linguistics that the scientific style of new Ukrainian language in Eastern Ukraine was originated only in the early 60-ies of the 19-th century and is associated with the published works in magazine „Osnova” (1861–1862). The thesis approves that about 90 scientific texts in Ukrainian on different fields and different genres appeared in an outlined period.

The dissertation emphasizes the central role of magazine „Osnova” in determining the actual task of developing Ukrainian scientific language, and outlining the ways of formation the linguistic means, sources of enrichment and criteria for normalization of terms.

The investigation analyzes terms and nomenclature of school textbooks (1857–1863), written in Ukrainian, in themes, renewal source, normalization tendencies. It outlines the problem areas of codification terms and non-term lexics of textbooks in prospection.

Key words: history of scientific style of Ukrainian language, extralinguistic factors of Ukrainian scientific language formation, heritage of scientific style of Ukrainian language, Ukrainian school textbooks in 1857–1863, magazine „Osnova”, term, nomenclature, sources of terminology, criteria of norms, Ukrainian lexics codification.

Підписано до друку
05.04.2012. Формат 148x210 Гарн.тип Таймс.
Папір офсетний № 1. Друк ризографічний. Ум.-друк. арк. 0,9
Обл.- вид.арк 0,9. Тираж 100 прим. Замовл. № 7.

Приватне підприємство „Інватор”
Свідоцтво серія АЗ № 385608
88000, м. Ужгород, вул. Мукачівська, 20
тел.: (03122) 3 52 04